

O'SMIRLARDAGI AGRESSIV XULQ-ATVORNI VUJUDGA KELTIRUVCHI IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK OMILLAR

Sh.A.Eshpo'latova

o'q.

Xalqaro innovatsion universitet

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11408271>

Аннотация: Mazkur maqolada o'smirlardagi agressiv xulq-atvorni vujudga keltiruvchi ijtimoiy-psixologik omillarning o'ziga xos psixologik jihatlariga alohida e'tibor qaratilgan va taxlil etilgan.

Аннотация: В данной статье рассматриваются и анализируются специфические психологические аспекты социально-психологических факторов, вызывающих агрессивное поведение подростков.

Abstract: This article focuses on and analyzes the specific psychological aspects of social and psychological factors that cause aggressive behavior in teenagers.

Kalit so'zlar: o'smir, agressiv xulq-atvor, irsiy biologik omillar, psixologik omillar, ijtimoiy omillar, hissiyot,i qo'rquv, affekt

Ключевые слова: подросток, агрессивное поведение, наследственные биологические факторы, психологические факторы, социальные факторы, эмоция, страх, аффект.

Key words: adolescent, aggressive behavior, hereditary biological factors, psychological factors, social factors, emotion, fear, affect

Insonning tabiatini o'zgartiradigan, uning shaxsini tarkib topishiga ta'sir qiladigan kuch ijtimoiy omillar yoki boshqacharoq qilib aytganda, jamiyat ishlab chiqarish kuchlari, hamda ishlab chiqarish munosabatlarining o'sishi va o'zgarishidir. Bundan tashqari yana inson shaxsining tarkib topishiga ta'sir qiluvchi kuchli omil - inson orttirgan tajribalarning tarbiya vositasi orqali bolalarga berilishidir. Shunday qilib, inson shaxsi juda murakkab psixologik kategoriya bo'lib, u kishining individual hayoti davomida ma'lum konkret omillarning ta'siri ostida sekin-asta tarkib topadi. Ilmiy manbalarga qaragandainson shaxsi uchta faktorlar ta'sirida tarkib topadi. Ulardan birinchisi odam tug'ilib o'sadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta'siri bo'lsa, ikkinchisi odamga uzoq muddat davomida sistemali beriladigan ijtimoiy ta'lim-tarbiyaning ta'siridir va nihoyat, uchinchisi odamga nasliy yo'l bilan beradigan irsiy omillarning ta'siridir.

SHunday qilib, insonning psixik taraqqiyotida va shaxsiy sifatlarining tarkib topishida tashqi ijtimoiy muhit va tarbiyaning roli hal qiluvchi ahamiyatga

egadir. Lekin, inson shaxsining tarkib topishi, yuqorida aytib o'tganimizdek, faqat shu ikkita faktorga emas, balki uchinchi bir faktorga ham bog'liqdir. Bu faktor nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlarning ta'siridir. Odamga nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlari beriladi. Masalan: tanasining tuzilishi, sochi va ko'zlarining rangi, ovozi, gapirish uslublari, ayrim harakatlari tug'ma ravishda berilishi mumkin. Ma'lumki, odamga hech vaqt uning psixik xususiyatlari, ya'ni uning aqliy tomonlari bilan bog'liq bo'lgan sifatleri nasliy yo'l bilan berilmaydi, deb izohlanadi. Lekin, shuni hech qachon esadan chiqarmaslik kerakki real hayotda ko'pincha insonning xarakter xususiyatidagi salbiy og'ishlar uning nasliy tarkibi bilan bog'liq ekanligiga amin bo'lamiz.

Shaxs faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar

Irsiy biologik omillar: tug'ma xususiyatlar; tug'ma nuqsonlar; orttirilgan nuqsonlar.

Psixologik omillar: fikrlash tarzi; emotsional ta'sirlanish darajasi; irodasi; temperamenti; xarakteri; qobiliyati.

Ijtimoiy omillar: jamiyat tuzilmasi; ijtimoiy institutlar; ijtimoiy me'yorlar; turmush tarzi.

Insonning shaxs sifatida shakllanishi uning biologik va ijtimoiy omillariga bog'liq ekan. Demak, bolalar xulq-atvorining salbiy tomonga og'ishida ham bevosita o'ziga xos yuqoridagi ikki omilning o'rnini bor. Bolaning xulq-atvori ko'pincha o'z oldiga quygan maqsadlari, qiziqishlari, ideallari va e'tiqodlari majmuida yaqqol namoyon bo'ladi. Xulq-atvordagi o'zgarishlar bevosita yosh qoizis davrlarining kechishi bilan bog'liq yuz berishi tabiiydir.

SHunday qilib boladagi salbiy illatlarni oldini olish va ularni bartaraf etishda quyidagilarga e'tiborni qaratish zarur:

- *birinchi o'rinda*, har bir yosh davrni o'ziga xos psixologik rivojlanish darajalarini aniqlab olish lozim.

- *ikkinchi o'rinda*, bolani tarbiyasidagi sodir bo'layotgan salbiy o'zgarishlarni o'rganib chiqish kerak.

- *uchinchi o'rinda*, tarbiyasi og'ir bolalarning psixologik rivojlanishini me'yorlashtirishga yo'naltirilgan maxsus tadbirlarni ishlab chiqish lozimdir.

Olimlar tomonidan ta'kidlanishicha, inson yosh davrlarini tahlil qilish, ularning har bir bola, o'smir va o'spirin hayotini chuqur o'rganishdan boshlanadi. Bu esa yosh davrlarining xarakter xususiyatlaridagi o'zgarishlarini psixologik qonuniyat asosida amalga oshirishini bilish maqsadga muvofiqdir.

Amerikalik psixolog A.Gezell o'smir yoshining davrlanishiga alohida e'tibor qaratib, o'ziga xos xususiyatlarni sharhlab o'tgan edi. Masalan:

10-yosh o'smirlar muvozanatli hayotni tez idrok etuvchi, ishonuvchan, ota-onalariga itoatli, tashqi qiyofaga e'tiborsiz bo'lganligi bois bu "oltin yosh" hisoblanadi.

11-yosh organizmda qayta qurish yuz beradi, bolalar g'ayrushurli, negativlikni namoyon qiladi, kayfiyati tez o'zgaradi, ota-onalariga nisbatan norozilik bildiruvchi.

12-yosh tez jazavaga tushuvchan, dunyoga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi, o'smir o'z oilasiga nisbatan avtonomlik va tengdoshlariga ta'siri ortadi. Ularda aqllilik, hazil-mutoyibaga moyillik, chidamlilik, tashabbuskorlik, tashqi qiyofa va qarama-qarshi jinsdagilarga e'tibori orta boshlaydi.

13-yosh o'zining ichki dunyosiga e'tiborlik, introvertlikka xos bo'ladiki, ular o'zini o'zi tanqid qilishga, va tanqidlarga nisbatan ta'sirlanuvchan, ota-onalarga tanqidiy munosabat bildiruvchi, do'st tanlovchi, to'lqinlanish va hayojonlanish ortadi.

14-yosh o'smirlardagi introversiya ekstraversiyaga almashinadi, shijoatli, xushmuomila, o'ziga ishonch uyg'onadi, boshqalarga e'tibori ortadi va ular o'rtasidagi farqni ajrata boshlaydi.

15-yosh bu yoshdagilar uchun mustaqillik ortadi, bu esa ularning oila va maktab bilan bog'liq zo'riqishlarga duchor etadi. Ularni guruhli harakat qilishga va guruhdagilarga moslashishga intilish ortadi.

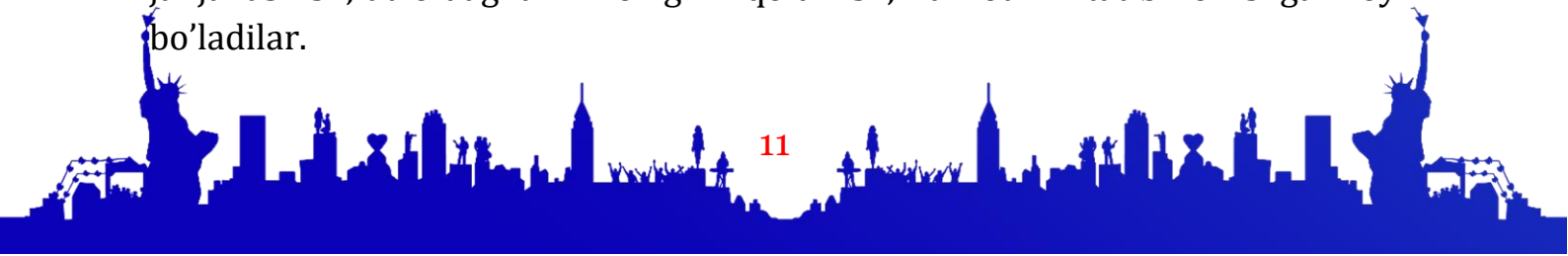
16-yosh o'spirinlar hisoblanib, ularda muvozanatlashuv, hayotdan quvonish, ichki mustaqillik, emotsional barqarorlik, muomalaga moyillik, kelajakka intiluvchanlik ortadi.

Yuqorida sanab o'tilgan holatlar bilan yosh davrlarni xarakterli jihatlarini sharhlab o'tdik, chunki yosh xususiyatlarining psixologik tavsifi, bolalarni xulq-atvoridagi o'zgarishlarini baholash imkoniyatini beradi.

Inson xulq-atvoridagi salbiy og'ishlar borasida olimlar bir qator tipologiyalarni yaratishgan.

XX asrning oxirlarida bolalarni ijtimoiy va psixofiziologik o'zgarishlarga qarab V.Klayn (1991) yosh qonun buzarlarni olti tipga ajratadi.

1. "Esi past". Ularning xulq-atvorida sho'xlik, yoqimsiz hatti-harakatlar etakchilik qiladi. Uyga kech kelish, aldash, ta'lim muassasasidagi har xil nizoli vaziyatni kelib chiqishiga sabab bo'lishlari, kinoga biletsiz kirishlari, doim janjallashish, atrofdagilarni ko'nglini qoldirish, narkotikni tatib ko'rishga moyil bo'ladilar.

2. “Ota-onaning dushmani”. Bu toifadagi o’smirlar o’z hatti-harakatlari bilan ota-onalarini qiyin holatga qoldiradilar, ularga norozilik hissini ochiq-oydin bildiradilar. Ular ota-onasini munosabatini tushunmaydilar. Bu davrda salbiy hislarni orttirib yuboradilar.

3. “Axloqsiz bola”. Bunday o’smirlar asotsial yo’nalishga ega. Ularning hissiy va intellektual taraqqiyotida o’zgarishlar yo’q, xulq-atvorlarida ham yaqqol og’ish kuzatilmaydi. Ularda qonun buzarlilar bilan aloqada bo’lishga moyillik bor. Bu holat bolaga nisbatan oiladagi e’tiborsizlik yoki nomaqbul oilada tarbiya topganligi zamirida vujudga kelishi mumkin. SHuning uchun bunday bolalar jinoiy olam me’yorlarini qabul qiladilar va ularga bo’ysinadilar.

4. “Organik”. Bu toifadagi bolalarda miyadagi lat eyish, yoki aqliy taraqqiyotda ortda qolishxos. Natijada bolaning intellektual rivojlanishi ortda qoladi bu esa tartib-intizomni hamda xulq- atvorning buzilishiga olib keladi. Bunday bolalar ko’pincha o’z tengdoshlaribilan asabiylashadilar va janjallashadilar.

5. “Psixotiklar”. Aqliy etilmagan, kasalmand bolalar bo’lib, ular uchun gallyutsinatsiya, jinoiy harakatlardan xursand bo’lish, buzg’unchi fikrlar hukumronlik qiladi. Hattoki 14 yoshli bu toifadagi bola ota-onasini otib tashlagan.

6. “Nasliy buzuvchilik”. Bu toifadagilar birlamchi psixopatlar hisoblanadilar. Ular uchun jinoiy hatti-harakat qilish odatiy holga aylanadi. Nasliy buzuvchilarda hatti-harakatlar ilk yoshligidayoq namoyon bo’ladiki, asotsiiallanishga moyil. Ularda ma’suliyat hissi yo’q va ishonib bo’lmaydi. Ularni tuzatish va yordam ko’rsatish ancha mushkuldir.

Boshqa yoqimsiz hissiyotlar kabi qo’rquv ham doimo zararli bo’lmaydi. Har qanday hissiyot ma’lum bir funktsiyani bajaradi va bolaga ham, katta odamga ham o’zini o’rab turgan moddiy va ijtimoiy muhitni bilib olish, tushinish imkonini beradi. Demak, qo’rquv insonni ko’chadan o’tishda, tog’dagi sayohatda va shunga o’xshash boshqa holatlarda ortiqcha tavakkaldan himoya qiladi. Qo’rquv insonni xavfli vaziyatlardan saqlaydi yoki ogoh etadi, ba’zan esa faoliyatni, xulqni tartibga solib turadi. Bu qo’rquvning himoya funktsiyasi. U o’z-o’zini saqlashni ta’minlovchi ichki hissiyotda, instinktiv xulqda ishtirok etadi. Bundan tashqari qo’rquv xulqni tuzatishda yordam beradi, u kechinmalardan kelib chiqadi. Qo’rquv psixikaning normal faoliyati uchun zarur. Bolaning organizmiga nafaqat shakar, balki tuz ham kerak bo’lganidek, psixika ham yoqimsiz, ba’zan keskin emotsiyalarga ehtiyoj sezadi. Ba’zan bolaning o’zi qo’rquv kechinmalarga ixtiyorsiz ravishda berilib ketadi.

Baʼzan kechqurun bir erga toʻplangan bolalar dahshatli voqealarni hikoya qila boshlaydilar, yana buning ustiga keskin emotsional tugallanishda oxirgi soʻzida hikoyachi toʻsatdan qichqirib yuboradi, yonida oʻtirgan bolaning qoʻlidan birdan ushlab olib ularni qoʻrqitadi. Bundan keyin odatda «dahshatli qichqiriq», kulgi va agressiyani emirishga yoʻnaltirilgan psixik energiyani boʻshatib yuboruvchi – motiv kuzatiladi. Bunday holat baʼzan psixik apparatning moslashish tartibini buzib yuboradi. Bu kabi salbiy holatlarni oldini olish istagidagi ota-onalar farzandlari uchun yaxshi sharoitlarni yaratish maqsadida, uni har qanday yoqimsiz hodisadan, kuchli kechinmalardan himoya qilish uchun psixolog maslahatiga tez-tez murojaat qilishadi.

Bolalar qoʻrquvi uning taraqqiyotining odatiy hodisasidir. U bola uchun zaruriy ahamiyatga ega. V.V.Lebedinskiy taʼkidlab oʻtganidek harqanday qoʻrquv yoki qoʻrquv turi faqat aniq bir yosh davrida kuzatiladi, har bir yosh davrining «oʻzini» qoʻrquvi bor, normal rivojlanishda maʼlum bir vaqtda yoʻqoladi.

Qoʻrquvning namoyon boʻlishi bolaning psixomotor taraqqiyotining birdan oʻzgarishi bilan vaqtinchalik munosabatiga mos keladi, masalan: bola fazoni oʻzlashtirib olganida va mustaqil yurishning boshlanishida yoki oʻzining yaqinlarini taniy boshlaganida begona kishining paydo boʻlishi unda qoʻrquvni chaqirishi mumkin. Bolalar qoʻrquvi normal taraqqiyotning muhim qismi hisoblanadi. Qoʻrquv bola xulqini tartibga soladi va moslashishda ijobiy maqsadga ega. Qoʻrquv boshqa hissiyotlar kabi oʻz vazifasini aniq bajarib keyin gʻoyib boʻlganida foydali. Bola taraqqiyotining izdan chiqmasligi, buzilmasligi uchun yosh davrlariga xos boʻlgan, normal qoʻrquvdan korrektsiya qilinishi talab qilinadigan patologik qoʻrquvni ajratib olish kerak.

Patologik qoʻrquvni muayyan mezonlar bilan ajratib olish mumkin: agar qoʻrquv shaxs taraqqiyotiga, psixikaga, muloqotga kirishishgatoʻsqinliq qilsa, ijtimoiy moslashishni qiyinlashuviga olib kelsa va undan keyin autizmga, psixik kaslliklarga olib kelsa bu shubhasiz patologik qoʻrquvdir. Qoʻrquv buzilishdan mustaqil ham boʻlishi mumkin (masalan, katta itga toʻqnash kelganda qattiq qoʻrquvni his qilish). Baʼzan shaxs buzilishi bilan ham namoyon boʻlishi mumkin. Bu hodisalarning hammasida umumiy sogʻlomlashtiruvchi psixoterapiya butun psixikaning ishini yaxshilash uchun foydali. Bunda chiniqtirish jarayoni bolaning kun tartibi va ovqatlanishini tartibga solish bilan bir qatorda olib borilishi lozim. Uyqu oldidan sayr foydali, bu bola organizmi va psixikasiga yaxshi taʼsir qiladi va yana bola qoʻrquv haqida emas dam olish haqida oʻylaydi. Madomiki, organizm va psixika bir butunlikni tashkil qilar ekan, birining yaxshi yoki yomon holati ikkinchisiga taʼsir qiladi. Bola qoʻrquvini

yo'qotishdagi korrektsiya ishida bir qancha qo'llanmalarni ko'rsatish mumkin. Korrektsiya usuli bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlanadi va samaradorlik ham bolaning individual xususiyatlariga bog'liq.

Psixologlarning fikricha, affekt emotsional taraqqiyotning eng past darajasi. Affekt biror vaziyatga bog'liqligi bilan xarakterlanadi (Har doim qo'zg'atuvchidan keyin boshlanadi), qisqa vaqti va yorqin tashqi ifodalanuvchi. YOsh bolalarda affekt ovutib bo'lmaydigan darajadagi yig'i yoki kulgi, qattiq qo'rquv bilan ifodalanadi. Ko'pincha bunaqa xulq boshlangan ishni oxiriga etkazmaslik, topshirilgan ishni bajarishni xoxlamaslik bilan birga namoyon buladi.

Salbiy affektiv kechinma xulqning unga muvofiq shakllarini yuzaga keltiradi:gap ko'tarolmaslik, tajanglik, qaysarlik, negativizm, ko'pchilikka aralashmaslik va emotsional befarqlik. Bolani affekt holatidan hech nima chiqara olmaydi, yalinib yolvorish, nasihat, kattalar e'tibori ham ta'sir qilmaydi.

Shuni e'tiborga olishimiz lozimki, emotsional taraqqiyotning buzilishi va bola xulqidagi qiyinchiliklar psixik kasallik emas, balki normal holatdan chetga og'ish xolos.

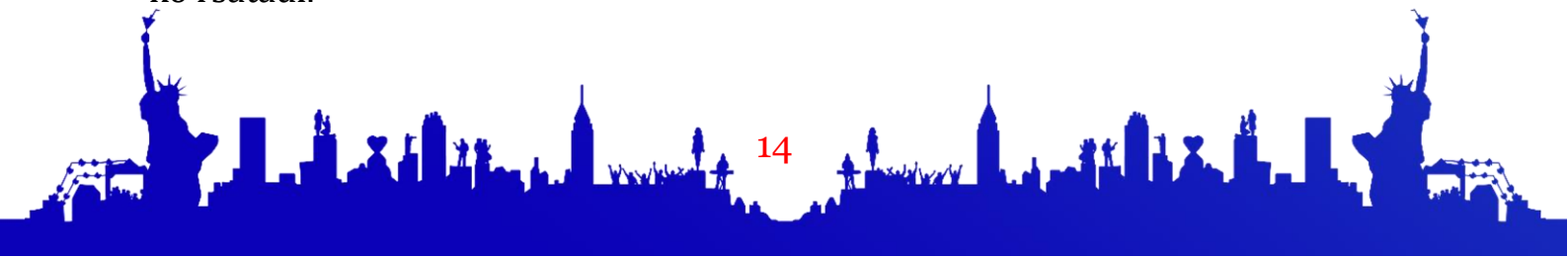
Nevrotik reaksiya rivojining katta qismi maktabgacha tarbiya yoshi davriga tegishli. Buning sababi nimada? Tadqiqotchilar sabablarni analiz qilishda quyidagilarga alohida e'tibor qaratmoqdalar: nerv sistemasining asosiy taraqqiyoti shu davrga to'g'ri keladi, hayotiy tajribaning etishmasligi, noto'g'ri tarbiya va hokozolar.

Bizning fikrimizcha bolalar tasavvurining etarli darajada rivojlanmaganligiko'pgina affektiv reaksiyalarni yuzaga keltiradi.CHunki aynan tasavvur bolaning reja asosida harakat qilish qobiliyatini ta'minlaydi.

A.N.Leont'evning ko'rsatishicha affektning alohida o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning anglanilmaganligidir. Affektiv xulq tadqiqotchilarini faraz qilishlaricha vaziyatni aniqlash uchun bolaning o'zini javobini analiz qilish emas, balki real holat xarakteristikasi bilan solishtirish,ota-ona va tarbiyachi bilan ham suhbatlashish lozim.

Bolalar javobi,ularni analiz qilish real holatni kattalar javobi bilan solishtirish shu yoki shunga o'xshash vaziyatda yorqin affektiv reaksiya namoyon qiluvchi bolalarni guruhlarga ajratishga imkon beradi.

Bu bolalarning xulqi va faoliyatini psixologik analizi hissiy rivojlanishi, uni boshqarish qobiliyati va ijodiy tasavvur orasida uzviy bog'liqlik borligini ko'rsatadi.

Affektiv xulqli bolalarni quyidagi tartibda aniqlash mumkin: “Bola kattalar taklif qilgan o’yindagi quyonni o’ynaydi. Bola o’yinga qiziqib ketib devorni taqilatadi. Yonidagi katta odam buni bo’ri deb taxmin qiladi va boladan eshikni ochib, bo’riga quyon yo’q deb aytishini so’raydi”

SHu va shunga o’xshash vaziyatlardagi bolalar holati asosida affektiv xulqning o’ziga xos xususiyatlarini ajratib olish mumkin.

Affektiv xulqli bolalar aniq va ravshan holatlarga juda ham qaram bo’ladilar. Bola unga go’yoki «yopishib» qoladi. Ko’p hollarda bu bolalar o’z qo’rquvlarini mutlaqo xavfsiz vaziyatga reflektor halda o’tkazadilar. Hattoki kattalarning o’zi vaziyatni hal qilaganlarida ham bola uzoq vaqt undan chiqa olmaydi. Masalan, magazinda qizchaga o’zi yoqtirgan o’yinchoqni sotib olib berishganida ham bari bir u yig’isini davom ettiradi.

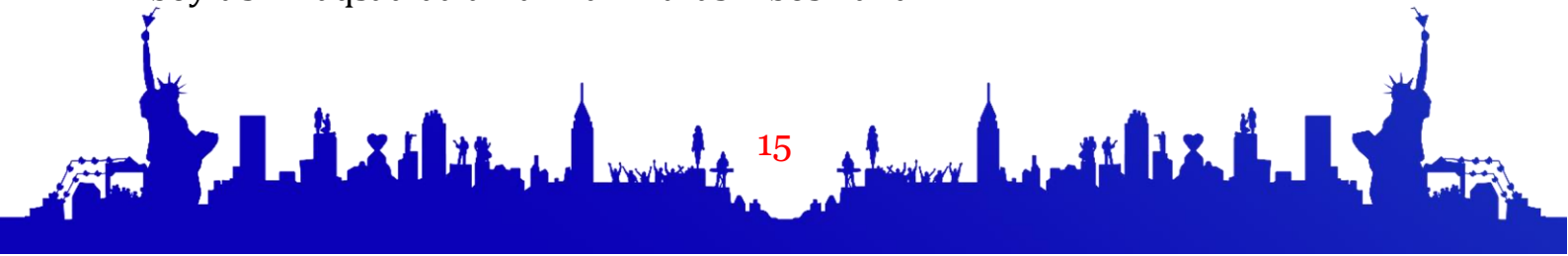
Affektiv xulqli bolalarning boshqa xarakterli tamoni xulq erkinligining past darajadali. Bu shunday toifa hisoblanadiki biror narsadan qo’rqadigan bola (masalan maxluqdan) doimiy, engib bo’lmaydigan qo’rquvni his etadi, doimo uning rasmini chizadi, o’ylaydi, o’yinlariga kirgizadi.

Affektiv xulqning uchinchi xarakteristikasi bola shaxsining kognitiv va emotsional sferasining aniq ajratilganligi bilan bog’liq. Affekt va intellektning yagonaligi L.S.Vo’gotskiyning ko’rsatganidek bola shaxsi tuzilishining muqarrar sharti. Bunaqa bolalarda o’z xulqi ustidan nazorat qilishga yordam beradigan kognitiv faktor buziladi va hal qiluvchi ahamiyatga ega bo’lmaydi. SHuning uchun bola kattalarga «Men uning televizordan chiqa olmasligini bilaman, ammo baribir undan qo’rqaman va qochaman» deb aytadi.

Nixoyat, affektiv xulqli bolaning to’rtinchi xarakteristikasi kattalarga ichki itoatkorligi, tashabbussizligi hisoblanadi. YUqorida aytib o’tilgan o’yindagi bola eshikni ochib tashqaridagi bo’riga xonada quyon yo’qligini aytishi kerak edi. Ko’pgina bolalar eshikka borishadi, uni ochishadi, ammo ovozi bo’g’ilishi natijasida hech nima deya olmaydilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagilar affektiv xulqining analizi ko’rsatishicha bola vaziyatni qabul qiladi, bir vaqtning o’zida uni qayta tahlil qila olmasligi bilan affekt sababi yakunlanadi. Bunaqa holat bilan u vaziyatdan chiqa olmaydi va uni boshqara olmaydi.

Mustaqil O’zbekistonimizda isloxotlar tobora keng quloch yoymoqda, xayotimizning barcha jabxalarida, jumladan yosh avlod ta’lim- tarbiyasida ham keskin o’zgarishlar sodir bo’lmoqda. Ma’naviy tizimni kayta tiklash, yanada boyitish maqsadida umumxalk kurashi boshlandi.

Bu ulkan vazifani tulaqonli ravishda amalga oshirish uchun ta'lim tarbiya ishining barcha metod va vositalaridan unumli foydalanish har bir o'qituvchi-tarbiyachining birinchi navbatdagi ishidir.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, yosh avlodni tarbiyalab kamolga etkazish muqaddas birchimiz ammo, ijobiy- axloqiy xislatlarni tarbiyalash oddiy jun ish emas. U kunlab, oylab, yillab va xatto un yillab oliy maqsadyo'lida sabr – toqat, chidam va qat'iyatlilik kabi irodaviy sifatlarni taqozo etadigan insoniy vazifamizdir.

Tarbiyalash g'oyat nozik san'at bo'lib, unga jiddiy yondoshmoq darkor

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.G'.Kamilova Xulqi og'ishgan yoshlar psixologiyasi - T.: TDPU 2014
2. Август Айхорн Трудный подросток - М.: СПб 2001
3. Л.М.Семенюк Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции - М.: Речь 1998
4. Nishonova Z.T., Kamilova N.G', Abdullayeva D.U., Xolinazarova M.X. «Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya» -Toshkent: 2017, 241-b
5. N.Ismoilova, D.Abdullayeva "Ijtimoiy psixologiya" -TOSHKENT: 2013, 130-b
6. Кернберг О.Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях. М, 1998 134 с

